

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)

سال سی و دوم، دوره جدید، شماره ۵۳، پیاپی ۱۴۳، بهار ۱۴۰۱

مقاله علمی - پژوهشی

صفحات ۱۲۷-۱۰۱

انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار^۱

رضا صحت‌منش^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۱۳

چکیده

انگلستان و روسیه در دوره قاجار، بر اساس امتیاز دولت کامله‌الوداد، در ایران کنسولگری تأسیس کردند. کنسولگری معمولاً با اهداف بازرگانی ایجاد می‌شد، اما گزارش‌ها و فعالیت‌های چنین مؤسساتی بسیار فراتر از انگیزه‌ها و اهداف تجاری بود. این پژوهش به بحث درباره کنسولگری بریتانیا در مشهد می‌پردازد و به دنبال پاسخی برای این سؤال است که کنسولگری بریتانیا در مشهد بر اساس چه انگیزه‌ها و اهدافی تأسیس شد. با بررسی منابع، این فرضیه مطرح شد که کنسولگری بریتانیا در مشهد بر اساس اهداف تجاری و سیاسی و در جهت پایش اقدامات روسیه در این منطقه ایجاد شد، اما فراتر از آن دارای کارکردهای فراگیر اطلاعاتی، امنیتی و اجرایی در ایالت خراسان بود. داده‌های پژوهش با ابزار کتابخانه‌ای، از منابع تاریخی و نیز دو دسته اسناد فارسی و انگلیسی، به دست آمد و با روش تبیین علی، در چارچوب رقابت بریتانیا و روسیه، بحث شد. نتایج بحث حاکی از آن است که کارگزاران بریتانیا در رقابت با روسیه، در مشهد کنسولگری ایجاد کردند. انگلیسی‌ها در پوشش کنسولگری در مشهد، یک شبکه اطلاعاتی به وجود آوردند که قصد آن پایش و رصد فعالیت‌های روسیه در آسیای میانه و مرزهای شمال شرقی ایران بود تا بتوانند اقدامات ضد انگلیسی روس‌ها را در این ناحیه خنثی کنند. علاوه بر این، با ایجاد کنسولگری در مشهد، ضمن حمایت از اتباع بریتانیا، موانع تجاری سر راه بازرگانی ایران و انگلیس را در این ناحیه مرتفع کردند.

واژه‌های کلیدی: بریتانیا، کنسولگری، بازرگانی، مشهد، قاجار.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/HII.2021.37482.2521

۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران: rezasehhat@ujiroft.ac.ir

مقدمه

کنسولگری سازمان مدرنی است که از قرون جدید و به‌دنبال گسترش روابط تجاری و سیاسی اروپا با سایر ممالک دنیا، پایه‌گذاری شد. در ایران از دوره صفویه، به‌دنبال گسترش روابط سیاسی و تجاری با دولت‌های اروپایی، زمینه برای تأسیس کنسولگری‌ها فراهم شد. بعد از آن، در دوره قاجار، به‌دنبال تشدید رقابت دولت‌های اروپایی در ایران، تأسیس کنسولگری‌ها به‌طور فزاینده‌ای شتاب گرفت. از آنجا که در ایران چالش اصلی میان انگلستان و روسیه بود، رقابت کنسولی نیز به سایر جنبه‌های رقابت دو دولت افزوده شد. هر دو دولت روسیه و بریتانیا در پی آن بودند تا از طریق کسب امتیازات تجاری، در مناطق مختلف ایران کنسولگری ایجاد کنند. روند تأسیس کنسولگری‌های هر دو دولت روسیه و بریتانیا در مناطق مختلف ایران نشان‌دهنده آن است که بعضی از مناطق ایران از جنبه تجاری شرایط تأسیس کنسولگری را برای هر دو دولت داشتند و برخی از مناطق ایران هم فاقد چنین شرایطی بودند؛ بنابراین علی‌رغم گسترش روابط تجاری و کسب امتیازات بازرگانی، تأسیس کنسولگری‌ها تنها ناشی از روابط بازرگانی نبود، بلکه عوامل دیگری در ایجاد کنسولگری‌ها مؤثر بود. این واقعیت نشان می‌دهد که کنسولگری‌ها دارای کارکردهایی بسیار فراتر از اهداف و انگیزه‌های اولیه بودند. از همین روی، نویسنده در پژوهش پیش رو کنسولگری بریتانیا در مشهد را برمی‌رسد و در پی شناخت انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در خراسان (مشهد) است و برای تبیین موضوع به رقابت کنسولی بریتانیا با دولت روسیه نظر دارد.

روش پژوهش

پژوهش پیش رو مطالعه‌ای تاریخی است که با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای و با روش تبیینی به موضوع پرداخته است. داده‌های پژوهش از منابع دست اول تاریخی و اسناد جمع‌آوری شده است و در این زمینه، دو دسته از اسناد فارسی و انگلیسی استفاده شدند.

پیشینه پژوهش

در سابقه پژوهش کنسولگری‌های خارجی در ایران، کاظم بیگی (۱۳۹۰)، کنسولگری بریتانیا در ایالات جنوبی دریای مازندران در دوران قاجاریه، صحت‌منش و مرادی خلیج (۱۳۹۴)، اهداف و کارکردهای کنسولگری‌های انگلیس در کرمان و سیستان (۱۳۳۳-۱۳۱۲ق)، خیراندیش و رحیمی (۱۳۹۵)، اهداف و کارکردهای کنسولگری روسیه در رشت نیمه دوم عصر قاجاریه، حسینی و حاجیان‌پور (۱۳۹۸)، اهداف و کارکردهای کنسولگری بریتانیا و تعامل آن با کمپانی هند شرقی در شیراز را بررسی کرده‌اند. پیرامون تأسیس کنسولگری‌های خارجی در حوزه

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۰۳

ایالت خراسان نیز، نجف‌زاده و خلیفه (۱۳۸۹)، تأسیس شهرداری ترکیه در مشهد و نقش سامی‌بیک در اتحاد سه‌گانه اسلامی ایران، ترکیه و افغانستان را بررسی کرده‌اند. همچنین، نجف‌زاده (۱۳۹۲)، در پژوهشی با عنوان نگاهی به تأسیس کنسولگری افغانستان در مشهد (چالش‌ها و عملکرد نخستین سرکنسول‌های افغان در سال‌های ۱۳۰۳-۱۳۰۱ ش، به تأسیس کنسولگری افغانستان در مشهد بر اساس اسناد و مطبوعات، پرداخته است. در آن میان، مرادی، صاحبکاران و اسکندری (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان کنسولگری بریتانیا در مشهد و نقش آن در گسترش نفوذ انگلیسی‌ها در جنوب شرق ایران، تنها تحقیق پیرامون تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد را انجام داده‌اند. تمرکز این پژوهش بر رقابت سیاسی روسیه و بریتانیا در ایران بوده و نتیجه گرفته شده که تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد ناشی از ضعف حکومت قاجار و خودمختاری حکومت‌های محلی بوده است. در این پژوهش به مسئله نقش اطلاعاتی و امنیتی کنسولگری بریتانیا در مشهد، نقش اجرایی آن در ایالت خراسان، جنبه‌های نمایشی، امنیتی و روانی کنسولگری بریتانیا توجه نشده است. پژوهش پیش رو کنسولگری بریتانیا در مشهد را به صورتی جامع بر می‌رسد و خلأ موجود در پژوهش‌های قبلی را پوشش خواهد داد و به موضوعات تکراری که در پژوهش‌های سابق انجام شده است، نمی‌پردازد. همچنین از نظر روش نیز، وجه تمایز پژوهش حاضر با سایر پژوهش‌ها، استفاده از دو دسته اسناد فارسی و انگلیسی است که کارکردهای فراگیر کنسولگری بریتانیا در مشهد را نشان می‌دهد.

تعریف مفاهیم

کنسولگری: دفتر نمایندگان دیپلماتیک یک کشور در کشور دیگری است. کنسولگری معمولاً کوچک‌تر از سفارت بوده و در شهرهای توریستی یک کشور مستقر می‌شود. علاوه بر این، کنسولگری‌ها در برخی از شهرهایی که برای کشورها از نظر نزدیکی مرزی یا سایر موارد مهم هستند، جای می‌گیرند. روابط کنسولی میان دولت‌های اروپایی و سایر کشورها در ابتدا ناشی از توسعه تجارت و مسافرت بازرگانان به کشورهای خارجی برای کسب اطلاعات تجاری و یافتن بازار مناسب جهت کالاهای خود بود. این امر مداخله کشورهای متبوع بازرگانان را برای حمایت از آنها پیش آورد و موجب تشکیل نهاد کنسولی شد. به همراه حمایت از بازرگانان و کالاهای آنها، حمایت از اتباع مقیم کشورهای خارجی نیز پیش آمد. در مواردی، بر اساس پیمان‌های کاپیتولاسیون که بین کشورهای اروپایی و کشورهای اسلامی منعقد شد، صلاحیت کنسول‌ها وسیع‌تر شد. کنسول‌ها در کشورهای اسلامی مجاز بودند که به امور مدنی و جزایی اتباع کشور خود پرداخته و از منافع آنان دفاع کنند. کشورها، معمولاً پس از برقراری روابط

کنسولی، پست‌های کنسولی (کنسولگری) در شهر یا شهرهای مختلف یکدیگر تأسیس کردند. انتخاب شهر یا شهرهای حوزه کنسولی با موافقت کشور پذیرنده و با توجه به اهمیت آنها از نظر بازرگانی مثل بنادر یا به علت حضور اتباع یک کشور در آن شهر یا به ملاحظات دیگر بود. در هر پست کنسولی یک رئیس و تعدادی اعضا که به کلیه آنها مأموران کنسولی می‌گفتند، مستقر می‌شدند. برای هر پست کنسولی بر حسب اهمیت آن حوزه کنسولی، یک نفر به‌عنوان رئیس پست کنسولی منصوب می‌شد (ضیایی بیگدلی، ۱۳۷۶: ۳۸۶-۳۸۴). دولت‌های قدرتمند اروپایی تحت لوای قراردادهای کنسولی، امتیازات تجاری، فرهنگی و سیاسی می‌گرفتند و به این ترتیب، کاپیتولاسیون^۱ شکل گرفت. در این زمینه فرانسه و انگلستان پیشرو و روسیه و آلمان نیز در مرتبه دوم قرار داشتند (موژل و پاکتو، ۱۳۷۷: ۱۰۹).

هدف قراردادهای کاپیتولاسیون تنظیم وضع اروپاییان در قلمرو کشورهای غیراروپایی بود. بر اساس قراردادهای کاپیتولاسیون، اروپاییان از آزادی مراسم مذهبی و قبرستان مستقل، برخوردار می‌شدند و کشورهای پذیرنده نمی‌توانستند آنان را جز با موافقت کنسول‌ها اخراج کنند. همچنین در زمینه بازرگانی از عوارض گمرکی کالاهای وارداتی و صادراتی معاف می‌شدند و می‌توانستند با آزادی شغل انتخاب کنند و به تجارت روی آورند. مهم‌تر از همه، دارای نهاد قضایی جداگانه‌ای می‌شدند و دادگاه‌های محلی نمی‌توانستند به جرائم اروپاییان رسیدگی کنند (مدنی، ۱۳۷۴: ۱/ ۲۱۷-۲۱۶). افزون بر آن، کنسول‌ها اغلب کارهای وابسته به عقد، طلاق، ارث، ثبت احوال و امثال آن و گاهی نیز مدیر امور کشتی‌رانی را هم انجام می‌دادند. به کارهای روحانی و مذهبی هم رسیدگی می‌کردند و به واسطه روابط عادی و تجاری خود می‌توانستند اطلاعات کامل سودمند راجع به موقعیت و وضع تجارت و کشتی‌رانی و امور صنعتی مخصوصاً مربوط به کشورهای محل اقامت خود به دولت متبوع خویش بدهند. مطالعات و گزارش‌های کنسول‌ها برای تجارت و صنعت‌گران کشورشان راهنما و وسیله استفاده مهمی بود. نمایندگان کاتولیک در سرزمین‌های شرقی آموزشگاه‌ها، بیمارستان‌ها و اماکن مذهبی و مؤسسات این چنینی بنا کردند و به گسترش نفوذ دولت‌های خود در کشورهای شرقی کمک کردند (حسام‌معزی، ۱۳۲۴: ۱/ ۲۸-۲۵).

در ایران، در عصر قاجار، دو دولت روسیه و بریتانیا دارای بیشترین کنسولگری در مناطق مختلف ایران بودند. روس‌ها بر اساس قرارداد ترکمانچای، امتیاز دولت کامله‌الوداد و حق کاپیتولاسیون را به دست آورده بودند. بر اساس بند دهم معاهده ترکمانچای، روسیه حق افتتاح کنسولگری و نصب نماینده بازرگانی را در هر کجا که تجارت ایجاد کند، کسب کرد. بعد از

---

1. capitulations

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۰۵

روسیه، بریتانیا نیز طی قرارداد پاریس با ایران ۱۲۷۳ق/۱۸۵۶م، درباره انتصاب و شناسایی کنسول‌ها، نمایندگان کنسولی و محدودیت تجاری، از حق دولت کامله‌الوداد بهره‌مند شد. بر اساس این قراردادها تأسیس کنسولگری و انتصاب کنسول‌های روسیه و بریتانیا در ایران جهت تسهیل امور تجاری صورت می‌گرفت (هدایت، ۱۳۸۵، بخش دوم: ۷۸۸۴/۹؛ ۸۹۰۱/۱۰). اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۳/۱۵۸۵-۱۵۸۴؛ گرانت واتسون، ۲۵۳۶: ۲۵ و ۲۲۸).

زمینه‌های سیاسی تأسیس کنسولگری بریتانیا در خراسان

رقابت سیاسی دو دولت روسیه و انگلیس در ایران را می‌توان مهم‌ترین عامل در تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد دانست. نزدیک شدن روسیه به ایران و افغانستان در شرق خزر، دلیل اصلی رقابت کنسولی آن دو دولت در ایران و خراسان بود؛ زیرا روسیه در موقعیتی قرار گرفته بود که افغانستان را تهدید می‌کرد، به هرات نزدیک شده و منافع بریتانیا را در هندوستان به خطر انداخته بود. بعد از شکست روس‌ها در جنگ کریمه (۱۲۷۲ق/۱۸۵۶م)، راه اروپا به روی آنان مسدود شد و روس‌ها به مناطق شرق خزر روی آوردند. روسیه طی سال‌های ۱۲۸۱ق/۱۸۶۵م تا ۱۳۰۲ق/۱۸۸۴م، شهرهای بخارا، سمرقند، خوقند، خیوه، مرو و تقریباً سراسر ماوراءالنهر را تصرف کردند و سرخس را نیز تهدید کردند (سایکس، ۱۳۸۹: ۲/۵۱۴-۵۱۳؛ Adye, 1897: 44). بعد از تصرف این مناطق، با ساخت راه‌آهن ماوراء خزر، تمام مناطق متصرفی را به یکدیگر متصل کردند (ترنزیو، ۱۳۶۳: ۱۰۶؛ انتنر، ۱۳۶۹: ۵۰). علاوه بر آن، روس‌ها همچنان که در قفقاز عمل کردند و ساختارهای حکومت‌های محلی را منحل کردند و در درون ساختار فراگیر استعماری روسیه منضم کردند (مرشدلو، ۱۳۹۸: ۱۶۵)، در آسیای میانه نیز چنین کردند. در مرحله بعد، تأسیس کنسولگری در مشهد مدنظر آنان قرار گرفت. روس‌ها ابتدا در گیلان کنسولگری ایجاد کردند. پس از آن هم در استرآباد، گز، مشهدسر و شاهرود کنسولگری ایجاد کرده بودند (نیکتین، ۲۵۳۶: ۸۵؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲/۷۰۳-۷۰۲).

نقشه ۱. مناطق جداشده از ایران (نگارنده: ۱۴۰۰)

۱۰۶ / انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار / رضا صحت‌منش

انگلیسی‌ها در برابر نفوذ روس‌ها به داخل ایران و ایجاد کنسولگری، واکنش مشابهی نشان دادند: «انگلیسی‌ها اعطای حق تأسیس کنسولگری را به انگلستان پادزهری در برابر زهر کنسولگری روسیه می‌دانستند» (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۱۷۳-۱۷۵). آنان نخستین سازمان‌های اداری و کنسولی خود را در جنوب، جنوب شرقی و شرق ایران برپا کرده بودند. با ایجاد کنسولگری در رشت هم نتوانسته بودند نقشی جدی و بازدارنده در قبال پیشروی‌های تجاری و سیاسی روسیه ایفا کنند؛ اما بعد از نفوذ روسیه به شرق دریای خزر و تلاش روس‌ها برای ایجاد کنسولگری در مشهد، گشایش کنسولگری در مشهد، مدنظر کارگزاران سیاست بریتانیا قرار گرفت. در ابتدا روسیه در اواخر سال ۱۳۰۶ق/ ۱۸۸۸م برای تأسیس کنسولگری در مشهد پیشقدم شد و نماینده کنسولی آنان در سال ۱۳۰۷ق/ ۱۸۸۹م در مشهد مستقر شد. انگلیسی‌ها هم بلافاصله وارد عمل شدند. ژنرال مک‌لین^۱ به‌عنوان سرکنسول بریتانیا در مشهد تعیین شد و حتی زودتر از نماینده روسیه به محل مأموریت وارد شد و فعالیت خود را آغاز نمود (صحت‌منش و مرادی خلج، ۱۳۹۳: ۶۲-۶۰؛ کاظم‌بیگی، ۱۳۹۰: ۹۱).

زمینه‌های تجاری تأسیس کنسولگری بریتانیا در خراسان

پیش از این در مقدمه توضیح داده شد که کنسولگری در وهله اول جهت تسهیل امور بازرگانی به وجود آمد؛ بنابراین ضرورت دارد اهداف بازرگانی دو دولت روسیه و بریتانیا در خراسان بررسی شود. روسیه و بریتانیا به ترتیب، بزرگ‌ترین شرکای تجاری ایران در سراسر دوره قاجار بودند. اگرچه روسیه بزرگ‌ترین شریک تجاری ایران در این عصر بود، مسائل تجاری برای آن دولت در اولویت نبود. اختلاف ارزش صادرات و واردات روسیه به ایران و نیز تراز تجاری آن دولت، در مقایسه با دولت بریتانیا، بیانگر اهمیت بیشتر مسائل تجاری برای بریتانیاست (جدول ۱). این وضعیت در بازارهای محلی، از جمله در بازار خراسان نیز حاکم بود. مجموع تجارت روسیه در خراسان و سیستان به سال ۱۳۳۰-۱۳۳۱/۱۹۱۲-۱۹۱۳م، ۲۰،۵۱ برابر تجارت بریتانیا با خراسان بود. همچنین، روسیه در سال ۱۳۳۲-۱۳۳۱/۱۹۱۴-۱۹۱۳م، ۱۷،۷۸ برابر بریتانیا، با سیستان و خراسان تجارت داشت؛ اما تراز تجاری بریتانیا در این مناطق، نسبت به روسیه وضعیت مناسب‌تری داشت. انگلیسی‌ها در همه سنوات سعی داشتند اختلاف ارزش بین واردات آنان به خراسان نسبت به صادرات از این منطقه به هند و بریتانیا را حفظ کنند (Diplomatic and Consular Reports, 1915: 11-16).

1. McLean

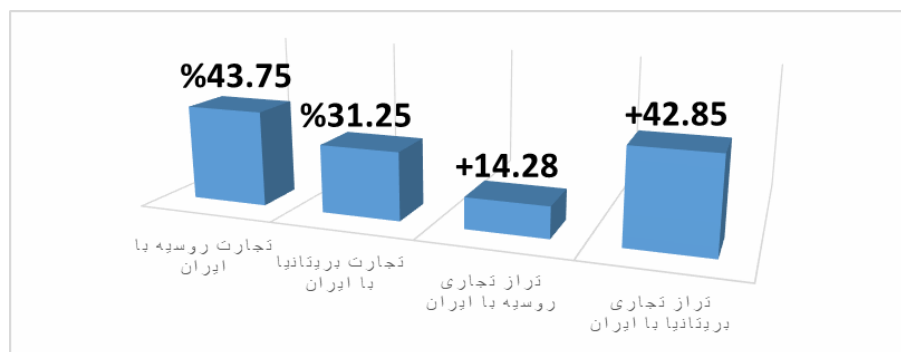
فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۰۷

جدول ۱. تجارت روسیه و بریتانیا با ایران (۱۳۲۱ق/۱۹۰۳م)

تراز تجاری	جمع تجارت با ایران	ارزش واردات	ارزش صادرات	کالای وارداتی به ایران	کالای صادراتی	
+۱۴/۲۸	۳,۵۰۰,۰۰۰ لیره	۲,۰۰۰,۰۰۰	۱,۵۰۰,۰۰۰	شکر (۵۰٪)، پارچه پنبه‌ای (۲۵٪)، نفت سفید، حیوانات، آرد، تنباکو، سبزی‌ها (۲۵٪)	مواد خام شامل پنبه، برنج، پوست، پشم، ابریشم خام، صمغ	روسیه
	۴۳٪/۷۵	۵۷٪/۸۴	۴۲٪/۸۶			
+۴۲/۸۵	۲,۵۰۰,۰۰۰ لیره	۲,۰۰۰,۰۰۰	۵۰۰,۰۰۰	نخ و پارچه پنبه‌ای (۷۵٪)، چای، قهوه و ادویه‌جات از هند (۱۲/۵٪)	خشکبار، تریاک، صمغ، مروارید، پوست، فرش، ابریشم خام به هند	بریتانیا
	۳۱٪/۲۵	٪۸۰	٪۲۰			

منبع: نگارنده بر اساس:

(Qatar Digital Library's digital archive, Reports and Correspondence Relating to Persia, 1903: 6-7)

نمودار ۱. تجارت روسیه و بریتانیا با ایران در ابتدای قرن بیستم میلادی،

منبع: نگارنده بر اساس:

(Qatar Digital Library's digital archive, Reports and Correspondence Relating to Persia, 1903: 6-7)

مشهد از مناطق مهم مبادله کالاهای خارجی در ایران بود. انواع و اقسام کالاهایی که در جدول شماره ۱ درج شده است، در بازار مشهد و میان بازرگانان خارجی، مبادله می‌شد. خراسان، از نظر درآمدهای گمرکی، جزو ایالات پردرآمد محسوب می‌شد. به همین دلیل گشایش کنسولگری‌های خارجی و به خصوص روسیه و بریتانیا در این منطقه، توجیه پذیر بود

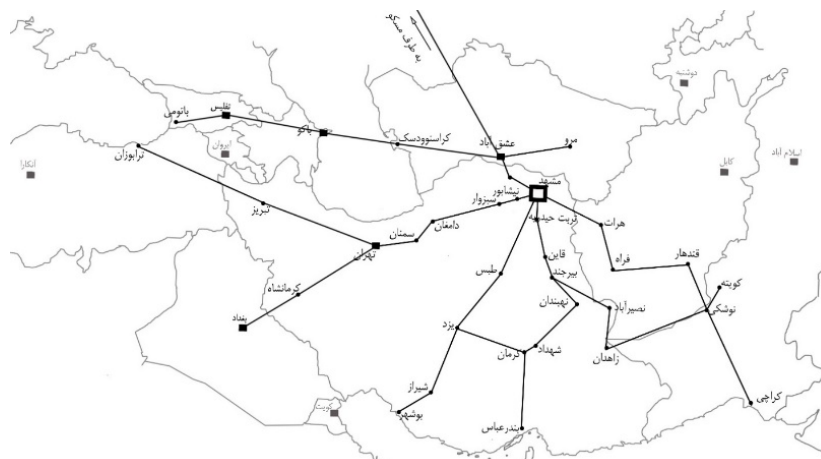
۱۰۸ / انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار / رضا صحت‌منش

(برای اطلاعات پیرامون بازرگانی ایالت خراسان بنگرید به: لمبتون، ۱۳۶۳: ۲۲۱؛ ساویج لندور، ۱۳۹۲: ۴۰۲؛ بشیری، ۱۳۶۲: ۱۷۴۲/۸-۱۷۴۴). تأسیس کنسولگری در مشهد، به هر دو دولت بریتانیا و روسیه این امکان را داد تا از طریق رقابت بازرگانی، به وضعیت تجاری خود در این منطقه سروسامان دهند. رونق گرفتن تجارت هند با خراسان و افزایش تعداد بازرگانان هندی در مسیرهای تجاری، در سیستان، بیرجند و مشهد، از نتایج تأسیس کنسولگری بریتانیا و حمایت آن از بازرگانان بریتانیایی بود. همچنین، تاجران بزرگ بریتانیایی در مشهد اقامت گزیدند. تاجرانی از هند، افغانستان و حتی ایران که به تابعیت بریتانیا درآمده بودند. همچنین بعد از تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد، تعداد شرکت‌های بازرگانی هندی نیز در این منطقه افزایش یافت و موجب تسهیل بازرگانی میان هند و خراسان شد (ساویج لندور، ۱۳۹۲: ۴۰۲-۴۰۱).

گشایش کنسولگری بریتانیا در مشهد و سایر کنسولگری‌های آن دولت در مناطق شرقی ایران، تأثیرات مهمی بر راه‌های بازرگانی میان بریتانیا و هند با خراسان داشت. مشهد به یکی از مقاصد اصلی بازرگانان خارجی و پایانه راه‌های تجاری زمینی و دریایی هند و بریتانیا و نیز روسیه به ایران، تبدیل شد (نقشه ۲). در همان سالی که کنسولگری بریتانیا در مشهد تأسیس شد، کرزن، توصیه کرد جاده اصلی خلیج فارس به مشهد که کرمان را از طریق راهور (راور)، نهی‌بند (نای‌بند) و تون به مشهد متصل می‌کرد، تعمیر و اصلاح شود، برای ایجاد جاده تازه از افغانستان صرف‌نظر شود و جاده تازه‌ای از کویت، از طریق سیستان تا بیرجند کشیده شود (کرزن، ۱۳۷۳: ۱/ ۲۹۳-۲۹۲). در دوران کنسولگری بریتانیا این مهم صورت گرفت و جاده تازه‌ای از کویت تا مشهد برقرار شد. راه کراچی به قندهار، فراه، هرات و مشهد کنار گذاشته شد. به جای آن، از راه نوشکی به سیستان و از آنجا به بیرجند و مشهد استفاده شد. این راه دسترسی راحت‌تری برای کالاهایی بود که مقصد آنها، بازار مشهد بود. علاوه بر آن راه تجارت به افغانستان هم مستقل شد (نقشه ۲). در سال ۱۹۱۹م با تکمیل خط آهن نوشکی به دزداب، مسیر تجاری از راه نوشکی به دزداب (زاهدان)، به طول ۹۲ مایل، تغییر یافت. مسیر تازه دارای عواید گمرکی و سود تجاری مناسبی بود (صفرزایی، ۱۳۹۹: ۱۶۸؛ عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۱۳).

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۰۹

نقشه ۲. راه‌های تجاری بریتانیا و روسیه به مشهد

(نگارنده: بر اساس 18: Diplomatic and Consular Reports, 1915).

کنسول‌ها و نمایندگان سیاسی انگلستان در مشهد

کنسولگری بریتانیا در مشهد به مدت ۵۶ سال، بین سال‌های ۱۳۰۷ق/۱۸۸۹م تا ۱۳۶۴ق/۱۹۴۵م، دایر بود. این بازه زمانی پایانی دوره قاجار و بخشی از دوره پهلوی را در بر می‌گیرد. ۳۶ سال از این مدت در دوره قاجار بوده است. کنسول‌های انگلستان در مشهد ۱۷ نفر بودند. از این تعداد ۱۴ نفر آنها کنسول‌های نظامی با درجات مختلف بودند. ۱۱ نفر از آنان در عصر قاجار مسئولیت داشتند.

۱۱۰ / انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار / رضا صحت‌منش

جدول ۲. کنسول‌های انگلستان در مشهد در دوره قاجار (راینو، ۱۳۶۲: ۱۴۸)

نام	چارلز اسمیت مک‌لین ^۱	نی الیاس ^۲	چارلز ادوارد ییت ^۳	هتری مارتیندل تمپل ^۴	جورج فردریکس چنویکس ^۵	چارلز فردریک مینتن ^۶	سرپرسی سایکس ^۷	سرتامس ولزلی هیگ ^۸	ویلیام جورج گری ^۹	فرانسیس بیول پرایدوکس ^{۱۰}	لیونل برکلی‌هال هاورث ^{۱۱}
درجه نظامی	سرلشکر	-	سرهنک	سرهنک	سرهنک	سرهنک	سرگرد (سرتیپ)	سرهنک	سرهنک	سرهنک	سرگرد
مدت خدمت	۱۸۸۹م/۱۳۰۹	۱۸۹۱م/۱۳۱۴	۱۸۹۶م/۱۳۱۶	۱۸۹۸م/۱۳۱۶	۱۹۰۱م/۱۳۱۹	۱۹۰۳م/۱۳۲۱	۱۹۰۶م/۱۳۲۴	۱۹۱۴م/۱۳۲۴	۱۹۲۰م/۱۳۳۴	۱۹۲۴م/۱۳۳۸	۱۹۲۷م/۱۳۴۵

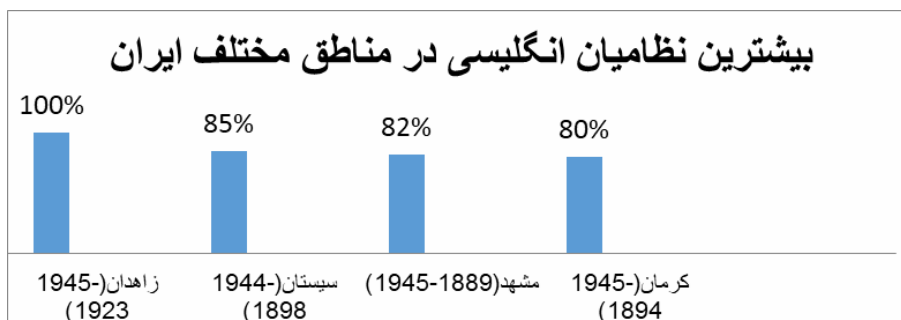
کنسول‌های انگلستان در مشهد در عصر قاجار، از میان نظامیان انتخاب شده بودند (جدول ۲). درجه‌های نظامی آنها هم از سرگرد تا سرلشکر را در بر دارد. در مجموع ۱۰ نفر از آنان درجه سرهنگی داشتند که این ترکیب و چینش نظامیان، در همه کنسولگری‌های انگلستان در ایران بی نظیر بود. علاوه بر این، تعداد زیادی از کنسول‌ها، قبل از مأموریت در کنسولگری انگلستان در مشهد، در سایر کنسولگری‌های انگلستان در ایران مسئولیت داشتند و بعد از تجربه‌اندوژی به سمت کنسولی در مشهد تعیین می‌شدند. ۵ نفر از این ۱۱ نفر مشتمل بر سرپرسی سایکس، سرتامس ولزلی هیگ، ویلیام جورج گری، فرانسیس بیول پرایدوکس و لیونل برکلی‌هال‌هاورث قبل از سمت سرکنسولی در مشهد، در مناطق دیگر مسئولیت داشتند. سایکس بین سال‌های ۱۳۱۹-۱۳۱۲ق/۱۹۰۱-۱۸۹۴م در کرمان، بین سال‌های ۱۳۲۰-۱۳۱۶ق/۱۹۰۲-۱۸۹۸م، در سیستان سمت کنسولی داشت. با احتساب مسئولیت سرکنسولی او در مشهد، نامبرده به مدت ۱۹ سال در سمت کنسولی انگلستان در منطقه شرق و جنوب شرقی ایران فعالیت داشت. سرتامس ولزلی هیگ نیز بین سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۲۸ق/۱۹۱۲-۱۹۱۰م در کرمان، ویلیام جورج گری بین سال‌های ۱۳۲۲-۱۳۲۰ق/۱۹۰۴-۱۹۰۲م در بندرعباس، فرانسیس بیول پرایدوکس بین سال‌های ۱۳۳۶-۱۳۳۰ق/۱۹۱۸-۱۹۱۲م در سیستان، دارای منصب

1. Charles Smith McLean
2. Ney Elias
3. Charles Edward Yate
4. Henry Martindale Temple
5. George Frederick Chenevix
6. Charles Frederick Minthon
7. Sir Percy Sykes
8. Sir Thomas Wolseley Haig
9. William George Gray
10. Francis Beville Prideaux
11. Lionel Berkeley Hall Haworth

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۱۱

کنسولی بودند. همچنین مسئولیت کنسول‌های نامبرده به صورت متوالی سال‌های ۱۳۲۴ق/۱۹۰۶م تا ۱۳۴۵ق/۱۹۲۷م را در بر می‌گیرد که می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت این عصر در سیاست انگلستان در ایران باشد (رک: رابینو، ۱۳۶۳: ۱۴۹-۱۳۵).

انگلیسی‌ها پرسنل کنسولگری‌های شرق و جنوب ایران را به جای وزارت امور خارجه از اداره سیاسی ارتش انتخاب می‌کردند. دلیل آن هم این بود که پرسنل نظامی ارتش با مسائل این مناطق که در مجاورت هندوستان بود، آشنایی بیشتری داشتند و در این زمینه آموزش‌های لازم را برای راهبری سیاست انگلستان و برخورد با مردم منطقه دیده بودند (The National Archives, Government of India, foreign Department, Simla 26th May 1905, Fo 248/846, 1905, 178).

نمودار ۲. فراوانی کنسول‌های نظامی بریتانیا در مناطق مختلف ایران

(صحت‌منش و مرادی خلیج، ۱۳۹۳: ۸۳)

کنسولگری انگلستان در مشهد به همراه کنسولگری آن دولت در بوشهر، جزو کنسولگری‌های ممتاز انگلستان بودند. کنسولگری انگلستان در مشهد ریاست نمایندگی حکومت هندوستان را بر عهده داشت و نمایندگان سیاسی انگلستان در بوشهر، عنوان سرکنسولی بریتانیا در خلیج فارس را عهده‌دار بودند. نمایندگان سیاسی و کنسول‌ها معمولاً با پیشنهاد حکومت هند و موافقت وزارت امور خارجه انگلستان انتخاب می‌شدند و وزارت امور خارجه حکم آنان را مصوب می‌کرد (هاردینگ، ۱۳۷۰: ۲۲۷-۲۲۶؛ لوریمر، ۱۳۹۴: ۶۱؛ کرزن، ۱۳۷۳: ۲ / ۷۴۵).

کنسولگری بریتانیا در مشهد؛ سازمانی اطلاعاتی

روس‌ها بعد از تصرف آسیای میانه با اقدامات خود در خراسان و مناطق مرزی ایران و نیز در مرز افغانستان، بدگمانی‌ها را نسبت به خود افزایش دادند. روس‌ها به بهانه بیماری طاعون

۱۱۲ / انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار / رضا صحت‌منش

نیروهای نظامی در نزدیکی مرزهای افغانستان و شمال شرق خراسان مستقر کردند. ایستگاه‌های نظامی در مرز افغانستان ایجاد کردند و بعدها پادگانی نظامی در خراسان مستقر کردند. دسته‌های نظامی آنها تا تربت جام هم پیش رفته بودند. در مرزها تعدادی را به اتهام جاسوسی بازداشت کردند. هم‌زمان دولت روسیه علائق دیپلماتیک خود را در افغانستان آشکار کرد و سعی در برقراری روابط مستقیم با امیر افغانستان داشتند (Qatar Digital Library's Jor-L-Ps-10-File 2626/1905 'Persia:- Military Attaché at Meshed digital archive, 270-12, 26).

انگلیسی‌ها، به تحرکات روس‌ها همچون مسئله‌ای امنیتی می‌نگریستند که نیازمند پایش مداوم بود. از نظر آنان خطر حمله نظامی روسیه به هند وجود داشت. آنان به این نتیجه رسیده بودند که روس‌ها در صورت اجرای چنین برنامه‌ای، مشهد را اشغال خواهند کرد؛ بنابراین برای مواجه شدن با چنین مسئله‌ای، شبکه اطلاعاتی در خراسان و آسیای مرکزی به وجود آورده و بر روی نقش کارکنان شبکه اطلاعاتی و کنسولگری خود حساب ویژه‌ای باز کرده بودند. مشهد و کارکنان شبکه اطلاعاتی یا کنسولگری و دیگران، در صورت حمله روسیه به هند و اشغال احتمالی مشهد، می‌توانستند نقش بسیار مهمی ایفا کنند (Qatar Digital Library's File 2626/1905 'Persia:- Military Attaché at Meshed, Jor-L-Ps-10-digital archive, 85-33) مشهد و تاشکند، گزینه‌های مدنظر انگلیسی‌ها، برای ایجاد شعبه اطلاعاتی حکومت هند در این منطقه بودند. سرپرسی سایکس، سرکنسول بریتانیا، برای این اقدام، مشهد را مرکز بی‌ظنری برای ایجاد و گسترش شبکه اطلاعاتی در سراسر آسیای میانه می‌دانست. کنسولگری بریتانیا در مشهد برای تأسیس مرکز اطلاعاتی بریتانیا، دارای امتیازاتی بود که تاشکند فاقد آنها بود. تأسیس کنسولگری در تاشکند و کسب اطلاعات، با توجه به سرویس پلیس مخفی روس‌ها و نیز خبرچینان آنها، بسیار سخت بود. در حالی که به دلیل موقعیت زیارتی مشهد و مسافرت زیاد به این شهر، افراد وابسته به سرویس اطلاعاتی انگلستان کمتر در معرض شناسایی قرار داشتند (Qatar Digital Library's digital archive File 2626/1905 'Persia:- Military Attaché at Meshed, Jor-L-Ps-10-85-33-34) در واقع، کنسولگری بریتانیا در مشهد، نمایندگی سازمان اطلاعاتی انگلستان را هم عهده‌دار بود. دستگاه جاسوسی انگلستان در مشهد پیوسته از حرکت قوای روس در ترکستان و نیز درباره حرکات ظاهراً ناچیز افراد در خراسان خبر می‌داد: «تأسیس کنسولگری‌های روس و انگلیس در خراسان و سیستان جزئی از همان بازی مخفیانه سیاسی و جاسوسی بود. با تأسیس سرکنسولگری انگلیس در مشهد وظیفه آن پایش اوضاع آسیای میانه تا حدود سمرقند بود» (کاظم‌زاده، ۱۳۵۴: ۳۸۹ و ۳۸۸).

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۱۳

کارکرد اجرایی کنسولگری بریتانیا در مشهد

کنسولگری‌های دو دولت روسیه و بریتانیا، معمولاً در امور داخلی و اجرایی حکومت‌های محلی ایران دخالت می‌کردند. دخالت آنان، به توان بازی سیاسی، حيله‌گری و اطلاعات کنسول‌ها و نیز شناخت آنان از مسائل حوزه کنسولی خود و ارتباط آنان با مقامات و افراد ذی‌نفوذ محلی، بستگی داشت. کنسول‌های بریتانیا در مشهد معمولاً از این توان و نفوذ برخوردار بودند. به همین دلیل به صورت گسترده در امور اجرایی ایالت خراسان دخالت می‌کردند. آنان در حوادث و رویدادهای مهم مانع تعطیلی ادارات خارجی از جمله تلگراف‌خانه انگلیس و اداره پستخانه شدند. فعالیت ادارات خارجی در مشهد، جهت ارائه خدمات به خارجی‌ها و سرویس‌های اطلاعاتی و نیز سفارت‌خانه‌های خارجی، لازم بود. سرکنسول بریتانیا در مشهد، علی‌رغم مخالفت مسئولان محلی و کارگزار مهمان‌خارج، با فراخوان، مردم سراسر ایالت خراسان را برای انجام کارهای اداری خود دعوت می‌کرد، به کنسولگری بریتانیا در مشهد مراجعه کنند (اوبن، ۱۳۶۲: ۲۳۸؛ بشیری، ۱۳۶۳: ۱۳۷/۱؛ ۷۹۲/۴؛ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، کارتن ۲۲، پوشه ۱، سند ۱۷۳، ۱۳۲۸ق؛ کارتن ۲۲، پوشه ۱۰، سند ۲۳، ۱۳۲۸ق).

یکی از کارکردهای کنسولگری بریتانیا، بست‌نشینی مردم بومی و مقامات در آنجا بود. کنسولگری بریتانیا بنا بر ضرورت و شرایط زمانی، گاهی اجازه پناه‌گرفتن و بست‌نشستن مشروطه‌خواهان در کنسولگری بریتانیا را رد می‌کردند. گاهی نیز برای حمایت از مشروطه‌خواهان و ارتباط آنان با حکومت مرکزی، عفو عمومی را تضمین می‌کردند. اینکه عفو عمومی از سوی کنسول‌های روسیه و بریتانیا تضمین شود، خود نشان‌دهنده نفوذ و اعتبار وافر آنان در حوزه کنسولی خود بود. کنسول‌های بریتانیا به دلیل همین نفوذ و اعتبار، در اختلافات محلی به عنوان میانجی حضور پیدا می‌کردند و از اغتشاش و بی‌نظمی جلوگیری می‌کردند. نمونه بارز کنسول‌های بریتانیا که از اعتبار و نفوذ خود در این مواقع استفاده می‌کرد، سایکس بود. او گاهی جلساتی را با حضور کنسول روسیه و طرف‌های درگیر، در کنسولگری بریتانیا تشکیل می‌داد. سایکس، با تکیه بر نفوذ و اعتبار خود، بین اعضای انجمن و حکومت محلی آشتی برقرار کرد. اعضای انجمن محلی را وادار به خلع سلاح کرد و از آنان خواست تا کارهای اداری و حکومتی را که تعطیل شده بود، از سر گیرند. حضور سرکنسول بریتانیا به عنوان میانجی به این دلیل بود که هرگونه اغتشاش و ناامنی به منافع تجاری و سیاسی بریتانیا آسیب می‌زد و جان اتباع آن دولت را به خطر می‌انداخت؛ اما چنانچه اوضاع غیرقابل کنترل بود و بیم حمله مسلحانه می‌رفت، اتباع خارجی به کنسولگری‌ها، به خصوص کنسولگری

۱۱۴ / انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار / رضا صحت‌منش

بریتانیا پناه می‌بردند، در آنجا سنگربندی می‌شد و دو کنسولگری روسیه و بریتانیا با یکدیگر همکاری می‌کردند. روس‌ها با پشتوانه حضور گارد محافظ کنسولگری و سایر نیروهای نظامی خود و با همکاری بریتانیا، آماده برپایی حکومت نظامی هم بودند. در همین زمینه، سفارت بریتانیا در تهران به کنسول آن دولت در مشهد اطلاع دادند که «شما به قصد آرام کردن انقلاب باید هرگونه اقدام مشترکی را که مطلوب تصور می‌نمایید، به کنسول روس پیشنهاد کنید» (بشیری، ۱۳۶۳: ۱/۵۲۲ و ۱۳۷؛ ۲/۳۸۱ و ۵۳۰؛ ۳/۶۴۷-۶۴۸؛ ۷/۱۶۷۵ و ۱۶۳۳ و ۱۶۲۷ و ۱۶۰۳).

یکی از وجوه مداخله کنسولگری‌ها در اداره امور محلی، رابطه کنسول‌ها با مقامات محلی بود. کنسول‌های بریتانیا در مشهد، بعضی از مقامات محلی را جذب و در مواقع مقتضی از آنان به نفع دولت‌های متبوع خود استفاده می‌کردند. به‌عنوان نمونه ظهیرالسلطان کفیل ایالت خراسان، با دو کنسولگری روابط دوستانه داشت و از این‌رو مورد تأیید دو کنسولگری قرار گرفت. در برهه‌ای که احساسات ضد انگلیسی، با توجه به اعتراضات علمای نجف علیه انگلیس، در ایالت خراسان و مشهد بروز کرد، ظهیرالسلطان مانع رسیدن تلگراف‌های علمای نجف علیه انگلیس، به دست مردم شد تا زمینه اقدام علیه انگلیسی‌ها فراهم نشود. در همین راستا، کنسولگری‌ها بعضی از مقامات محلی، از جمله حکام ایالت خراسان را، تحت حمایت خود قرار داده بودند و در برابر مخالفت‌های محلی جایگاه آنان را حفظ می‌کردند. بدین ترتیب در حوزه‌های کنسولی، شخصیت‌های وابسته و مدیون به بریتانیا پا به عرصه می‌گذاشت و آنها در موقع مقتضی حمایت انگلیسی‌ها از خود را جبران می‌کردند. انگلیسی‌ها، بعضاً با استفاده از نیرنگ‌های سیاسی، شور و حرارت مذهبی، استفاده از مبلغان و کشیشان و حتی مبلغان آمریکایی، بین مقامات محلی اختلاف ایجاد می‌کردند تا به منافع خود دست یابند (بشیری، ۱۳۶۳: ۴/۹۶۸ و ۹۸۰؛ ۳/۶۴۷-۶۴۸؛ اوین، ۱۳۶۲: ۲۳۹).

کارکرد کنسولگری در محافظت از اتباع و وابستگان بریتانیا در مشهد

حفاظت از جان و مال اتباع خارجی از مأموریت‌های اصلی کنسولگری‌ها بود. صدها نفر از اتباع روسیه و بریتانیا برای مقاصد تجارتي در مشهد اقامات داشتند و به آنجا رفت‌وآمد می‌کردند. اتباع بریتانیا اکثراً هندی و تجار کشمیری بودند. تعدادی هم از اتباع بریتانیا دارای نسب افغانی و ایرانی بودند که در ابتدای قرن نوزدهم به تابعیت بریتانیا در آمده بودند. همچنین کنسولگری بریتانیا در مشهد حفاظت از اتباع دیگر کشورها از جمله اتباع عثمانی را نیز بر عهده داشت (کرزن، ۱۳۷۳: ۱/۲۴۱؛ مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، کارتن ۱، پوشه ۵، سند ۱۳، ۱۳۲۲ق). از آنجا که مشهد شهر بازرگانی مهمی بود، تعداد زیادی از شرکت‌ها و

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۱۵

نماینده‌های خارجی در آنجا فعالیت داشتند و هر کدام از این نمایندگی‌ها، تعدادی کارمند را نیز در مشهد مستقر کرده بودند. به آنها، باید کارمندان تلگراف‌خانه و بانک شاهنشاهی بریتانیا در خراسان را نیز افزود (ساویج لندور، ۱۳۹۲: ۴۰۲-۴۰۱). چنانچه بازرگانان یا اتباع بریتانیا در ایران در دریافت مطالبات خود با مشکل مواجه می‌شدند، کنسولگری و شخص کنسول بریتانیا وارد عمل می‌شد و جهت تسویه مطالبات و دیون اتباع بریتانیا مکاتبات و شکوائیه‌های لازم را تنظیم و ارسال می‌کرد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، کارتن ۵۱، پوشه ۱۸، سند ۳، ۱۳۳۹ ق). علاوه بر این، احساسات ضد انگلیسی و ضد روسی در مشهد جریان داشت و این موضوع موجب ترس دائمی اتباع دو کشور در مشهد شده بود؛ «شهر آرام است ولی احساس بر ضد روس‌ها و ما دوام دارد» (بشیری، ۱۳۶۳: ۱۶۰۳/۷). در جریان رویدادهای مشروطیت و فتح تهران و نیز بازگشت محمدعلی شاه مخلوع، اوضاع مشهد بسیار بحرانی و مغشوش شده بود. در چنین شرایطی از روس‌ها تقاضا شد در مشهد حفظ جان اتباع بریتانیا را به عهده بگیرند و روس‌ها نیز این درخواست را پذیرفتند (بشیری، ۱۳۶۳: ۴۵۰/۲). این تقاضا از روس‌ها به دلیل آن بود که روس‌ها تعداد زیادی نیروی قزاق را به خراسان وارد کرده بودند و از طرف دیگر روابط بین روس و انگلیس بعد از قرارداد ۱۹۰۷م/۱۳۲۵ق، حسنه شده بود و دو دولت در امور ایران با یکدیگر همکاری می‌کردند.

کنسولگری‌های بریتانیا در ایران در نقاط مختلف، از اقلیت‌های مذهبی حمایت می‌کردند. کنسولگری آن دولت در مشهد، حمایت از اسماعیلیان ساکن خراسان را جزو وظایف خود می‌دانستند، زیرا آنان را از اتباع بریتانیا می‌شمردند. در اواخر سال ۱۳۲۷ق/۱۹۰۹م، مسجد اسماعیلی‌ها تخریب شد و دو نفر از علمای آنان در دررود، از توابع نیشابور، به قتل رسیدند. سرکنسول بریتانیا بلافاصله، علمای اسماعیلی را در کنسولگری آن دولت تحت مراقبت قرار داد. برای پیگیری این ماجرا سایکس، سرکنسول بریتانیا، در ابتدا منشی کنسولگری را به نیشابور فرستاد. بعد از آن شخصاً به نیشابور رفت و نیز کنسول روس و مأموران ایرانی را با خود همراه کرد. همچنین تقاضای عزل حاکم نیشابور را داد. بعد از آن موضوع را در تهران مطرح و خواستار محاکمه قاتلان و محرکان قتل اسماعیلیان شد. در این زمینه عاقبت مسببان آن اقدام مجازات شدند و اموال و دارایی‌های غارت‌شده اسماعیلیان را برگرداندند. سایکس در پی این واقعه و برای حمایت بیشتر از اسماعیلیان، پیشنهاد کرد، نیشابور که از خراسان جدا شده بود، دوباره ضمیمه ایالت خراسان شود. او نوشته بود، تفکیک آنجا از حکومت خراسان موقتاً و با میل شخصی نیرالدوله حاکم آنجا صورت گرفته و ادامه داده بود که «تا هنگامی که این بی‌ترتیبی مرتفع نشود امید و انتظار بهبودی و اصلاح امور این محل را نمی‌توان داشت» (بشیری، ۱۳۶۳: ۳ / ۱۲۰ و ۷۹۶-۷۹۴؛ ۷۹۶/۴).

کارکردهای امنیتی و روانی کنسولگری بریتانیا در مشهد

انگلیسی‌ها با ایجاد کنسولگری خود در مشهد، در پی برپایی دستگاهی نمایشی در چشم مردم بومی بودند. نمایش دسته‌های منظم گارد نگهبانی کنسولگری و زرق و برق پوشش آنان، قدرت و شکوه امپراتوری بریتانیا را در انظار بومیان، نشان می‌داد و موجب می‌شد از نظر روانی قدرت برتر امپراتوری بریتانیا را بپذیرند. برای این منظور هاردینگ، وزیر مختار بریتانیا در ایران، برنامه استفاده از سواران هندی را به‌عنوان محافظ سفارتخانه و کنسولگری‌های بریتانیا مدنظر داشت: «حضور آنها با آن عمامه‌های زرباف، نیزه‌های درخشان و اسبان راهوار، در پیش و پس کالسکه ایلچی امپراتور انگلستان، تصویری از قدرت و عظمت بریتانیا به ذهن سربازان ایرانی و ساکنان تهران تلقین می‌کرد که مسلماً بی‌تأثیر نبود... در طی زمان دسته‌هایی از آنها به شهرهای بزرگ ایران، نظیر مشهد، اصفهان و شیراز، نیز فرستاده شدند تا همین وظایف را نسبت به کنسول‌ها و سرکنسول‌های ما انجام دهند و در همان حال گارد محافظ کنسول‌گری‌ها هم باشند» (هاردینگ، ۱۳۷۰: ۱۹۳). از دلایل اصلی دنبال‌کردن این برنامه، رقابت با نیروی قزاق روس و تأثیرات روانی آن بر ذهن مردم ایران بود. کنسول روسیه تعدادی نیروی قزاق را برای محافظت از کنسولگری در مشهد مستقر کرده بود و حرکت او در مشهد با شکوه و عظمت صورت می‌گرفت (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۷۰۶/۱).

نشان‌دادن ابهت، شکوه و توانایی هر دو امپراتوری روسیه و بریتانیا در چشم مردم محلی، آنان را واداشته بود که به ظواهر بسیار توجه کنند. کرزن معتقد بود، سرکنسول انگلستان در مشهد و نماینده حکومت هند، باید دارای وضعی باشد که برازنده شأن دو دستگاهی باشد که او نماینده آنهاست. او بر این عقیده بود که توجه به آداب و ظواهر، ایرانیان را تحت تأثیر قرار خواهد داد (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۴۰/۱). به همین منظور، نمایندگان رسمی بریتانیا در ایران، از جمله در مشهد، برای تأثیرات روانی بیشتر بر اذهان ایرانیان و القا قدرت بریتانیا، آداب دیپلماتیک و تشریفات رسمی را با شکوه هر چه بیشتر اجرا می‌کردند. در مراسم استقبال و پذیرایی از سرکنسول‌ها، مقامات رسمی ایرانی و خارجی از جمله نمایندگان والی، بیگلریگی (رئیس نظمی) و فرستادگان کارگزار مهم خارج حضور داشتند. سرکنسول بریتانیا با لباس مخصوص و به‌همراه کارمندان کنسولگری حضور می‌یافت. سرکنسول در مجلس تشریفات، در صدر قرار می‌گرفت. در مسیر بازگشت به شهر هم سرکنسول بریتانیا بر اسبی مزین به جواهرات سوار می‌شد و خدمتکاران و کارکنان کنسولگری او را همراهی می‌کردند. برای دیدار از مقامات محلی، سرکنسول با جلال و شکوه تمام و تشریفات خاص، با همراهی رئیس تشریفات، قزاق‌ها و گماشتگان کارگزار مهم خارجه، پیشخدمت‌ها و تفنگداران و غیره، در حالی که بر

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۱۷

اسب مزین به جواهرات سوار شده بود، حرکت می کرد (بیت، ۱۳۶۵: ۴۳-۴۲).
توجه به ظواهر جهت تأثیرات روانی بر مردم بومی، شامل بنای ساختمان کنسولگری نیز بود: «کنسولگری روسیه در عمارت بزرگی در محوطه وسیعی در بخش مرغوب شهر واقع بود... حضور نماینده رسمی با مأموران قابل از جانب دولت روس و مشاهده دستگاهی وسیع و اقامتگاهی جالب نظر در پیشرفت نفوذ روس در کرسی ایالت خراسان تأثیر فراوان نمود.» به همین دلیل انگلیسی ها مکان و محله ساختمان اولیه کنسولگری بریتانیا در مشهد را آبرومند و در شأن مقام و اهمیت کنسول بریتانیا نمی دانستند. به همین جهت بود که بنای ساختمانی مشابه ساختمان روسیه و برازنده دستگاه اداری بریتانیا در دستور کار قرار گرفت (کرزن، ۱۳۷۳: ۲۳۹/۱-۲۳۸). ساختمان کنسولگری و محل اقامت سرکنسول بریتانیا در مشهد باغی با دیوارهای بلند و ساختمان دوطبقه سفیدی بود تا بهتر به چشم ناظران بیاید. در باغ کنسولگری بریتانیا درمانگاه، ساختمان اداری و منزل معاون کنسولگری و منزل پزشک کنسولگری نیز واقع بود (بیت، ۱۳۶۵: ۴۵-۴۴). بعد از احداث ساختمان کنسولگری، محله و خیابان کنسولگری رو به رشد گذاشت. احداث گمرکخانه، بنای کاروان سراها و دکانها موجب شده بود که جمعیت آن محله رو به ازدیاد بگذارد و در شمار مناطق اعیانی مشهد درآید. به همین دلیل زمینها و باغهای خیابان و اطراف کنسولگری ارزش زیادی پیدا کرد و مشتریان متشخص خراسانی خواستار خرید و سرمایه گذاری در آنجا بودند (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، کارتن ۱۰، پوشه ۵، سند ۳۲، ۱۳۲۵ق).

رفتار نمایندگان کنسولی بریتانیا در ایران نیز حساب شده و تابع اصول سیاسی دولت متبوع خود بود. این مأموران معمولاً از افراد دوست داشتنی، مهمان نواز، جدی و تحصیل کرده ای بودند که شئون و حیثیت اروپاییان را در میان ایرانی ها خوب حفظ می کردند. برای حفظ و بالابردن اهمیت مقامشان معمولاً یونیفورم نظامی می پوشیدند و با اسکورتی مرکب از قزاقان یا سواران هندی در خیابانها حرکت می کردند (اوبن، ۱۳۶۲: ۲۳۸). سرکنسولهای بریتانیا در مشهد معمولاً ترتیب برگزاری جشنهای گهگاهی و حتی سالیانه را در محل کنسولگری می دادند. آنان در زادروز سران کشور متبوع خویش، از جمله جشن تولد ملکه بریتانیا، ضیافتهایی رسمی ترتیب می دادند و برای جذب رجال و بزرگان شهر، آنها را به مهمانی دعوت می کردند. کنسولهای کشورهای دیگر، به خصوص کنسول روسیه نیز برای شرکت در جشن دعوت می شدند. انگلیسیها در چنین مهمانیهایی از همه اتباع و وابستگان به خود، از هندیها و ایرانیان تا افغانیها و ترکمنها، پذیرایی می کردند و زمینه وابستگی و نزدیکی بیشتر آنان را به بریتانیا فراهم می کردند. در این جشنها، باغ کنسولگری چراغانی می شد و دستههای

موزیک نیز می‌نواختند. کنسولگری بریتانیا علاوه بر برگزاری جشن‌ها، برای تأثیر روانی بر روی مردم در ایالت خراسان و پذیرش انگلیسی‌ها در این ایالت، از علائق مذهبی مردم استفاده می‌کرد. آنان برای عید قربان، اصطبل کنسولگری را پر از گوسفند می‌کردند تا در چنین مواقعی به مسلمانان نیز خدمات‌رسانی کنند. در مراسم ماه محرم نیز برای جلوگیری از هرگونه برخورد نامناسبی، اعضای کنسولگری روس و انگلیس از شهر خارج می‌شدند و به اطراف می‌رفتند. رئیس بانک شاهنشاهی نیز قربانی می‌کرد و کنسولگری با شربت از عزاداران پذیرایی می‌کرد (بییت، ۱۳۶۵: ۱۳۴-۱۲۹).

نتیجه‌گیری

به دنبال تحولات جهانی در قرون نوزدهم و بیستم میلادی و توسعه مستعمراتی بریتانیا و رویارویی این دولت با دولت‌های رقیب، سازمان‌های متعدد موازی به‌منظور پیشبرد اهداف سلطه‌جویانه دولت بریتانیا به وجود آمد. از مهم‌ترین سازمان‌های سیاسی-اقتصادی که از سوی دولت‌های رقیب در ایران تشکیل شد، کنسولگری‌ها بودند. گشایش کنسولگری‌ها در مناطق نفوذ بریتانیا و روسیه در ایران، بر اساس اصل دولت کامله‌الوداد به آنها واگذار شده بود. جهت تبیین انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری‌های بریتانیا در ایران، درباره کنسولگری آن دولت در مشهد بحث شد و این سؤال مطرح شد که بریتانیا بر اساس چه انگیزه‌ها و اهدافی در مشهد کنسولگری تأسیس کرد. در پاسخ به سؤال فوق این فرضیه به بحث گذاشته شد که کنسولگری بریتانیا در مشهد بر اساس اهداف تجاری و سیاسی و در رقابت با دولت روسیه در این منطقه ایجاد شد، اما فراتر از آن، دارای کارکردهای فراگیر اطلاعاتی، امنیتی و اجرایی در ایالت خراسان بود. نتایجی را که با آزمون فرضیه به دست آمد، می‌توان بدین ترتیب دسته‌بندی کرد: ۱. رقابت دو دولت بریتانیا و روسیه در نیمه اول قرن نوزدهم در نیمه غربی ایران و ایالات جنوبی دریای مازندران جریان داشت و از نیمه قرن نوزدهم با چرخش روسیه به شرق دریای مازندران، بریتانیا نیز تمرکز خود را بر شرق و جنوب شرق ایران گذاشت؛ ۲. با چرخش توسعه‌طلبی روسیه به سمت آسیای مرکزی، ترکستان و افغانستان، دولت بریتانیا کمربند امنیتی هندوستان را در ایران بر دو ایالت خراسان و سیستان و کرمان و بلوچستان بنا نهاد. بر اساس همین سیاست نیز، کنسولگری‌ها و نمایندگی‌های کنسولی بریتانیا در مشهد، کرمان، بیرجند، سیستان و تربت حیدریه پایه‌گذاری شدند؛ ۳. برخلاف بسیاری از کنسولگری‌های بریتانیا در ایران، کنسولگری این دولت در مشهد جزو کنسولگری‌های ممتاز آن دولت در ایران بود و تأسیس آن در مشهد، توجیه اقتصادی هم داشت؛ ۴. کنسول‌های بریتانیا در مشهد از نظر اداری

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۱۹

زیر نظر حکومت بریتانیا در هندوستان بودند و اکثر آنان از میان نظامیان بریتانیایی انتخاب می شدند؛ ۵. مأموریت کنسولگری‌ها در نقاط مختلف ایران، اگرچه شباهت‌هایی با یکدیگر داشت، کنسولگری بریتانیا در مشهد یک مأموریت ویژه داشت و آن پایش و رصد فعالیت روس‌ها در آسیای مرکزی، افغانستان و خراسان بود؛ ۶. کنسولگری بریتانیا در مشهد دارای کارکردهای امنیتی، اجرایی و فرهنگی هم بود که در اهداف اولیه پیش‌بینی نشده بود؛ ۷. به دلیل حضور بازرگانان، نظامیان، کارمندان و وابستگان روسیه در آسیای میانه و خراسان، کنسولگری بریتانیا در مشهد نمایندگی سازمان اطلاعاتی بریتانیا را نیز عهده‌دار بود و شبکه اطلاعاتی با مرکزیت کنسولگری بریتانیا در مشهد به وجود آمده بود؛ ۸. می توان برای کنسولگری بریتانیا در مشهد نقشی هم در توسعه این شهر قائل بود؛ زیرا در کنسولگری پزشک مستقر بود و هنگام بیماری‌های واگیر به کمک مردم می آمد؛ ۹. کنسولگری‌ها همچنین با ثبت اطلاعات اجتماعی، خشک‌سالی، بیماری، آب‌وهوا و داده‌های تجاری، به مانده‌های تاریخی از مناطق کنسولی کمک شایانی کردند.

منابع و مأخذ

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان صنیع الدوله (۱۳۶۷) تاریخ منتظم ناصری، به تصحیح محمداسماعیل رضوانی، جلد ۳، تهران: دنیای کتاب.
- انتنر، مروین. ل (۱۳۶۹) روابط بازرگانی روس و ایران ۱۹۱۴-۱۸۲۸ م، ترجمه احمد توکلی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- اوبن، اوژن (۱۳۶۲) ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶ م، ترجمه، حواشی و توضیحات علی اصغر سعیدی، تهران: کتاب‌فروشی زوار.
- بشیری، احمد (به‌کوشش) (۱۳۶۳) کتاب آبی؛ گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران، ۸ جلد، چاپ ۲، تهران: نشر نو.
- پاولویچ، م؛ تریا، و؛ ایرانسکی، س (۱۳۵۷) سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران، ترجمه م. هوشیار، چاپ ۲، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری امیرکبیر.
- ترنزیو، پیو کارلو (۱۳۶۳) رقابت‌های روس و انگلیس در ایران و افغانستان، ترجمه عباس آذرین، چاپ ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
- حسام معزی، نجف‌قلی (۱۳۲۴) تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا از هخامنشی تا تحولات اخیر، دو جلد، تهران: علمی.
- رابینو، لویی (۱۳۶۳) دیپلمات‌ها و کنسول‌های انگلیس در ایران، ترجمه غلامحسین میرزا صالح، تهران: تاریخ ایران.
- رایت، دنیس (۱۳۶۸) ایرانیان در میان انگلیسی‌ها، ترجمه کریم امامی، چاپ ۲، تهران: نشر نو با همکاری

۱۲۰ / انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار / رضا صحت‌منش

زمینه.

ساویج لندور، آرنولد هنری (۱۳۹۲) *اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت*، ترجمه علی‌اکبر رشیدی، چاپ ۲، تهران: اطلاعات.

سایکس، سرپرسی مالزورث (۱۳۳۶) *سفرنامه سایکس*، ترجمه حسین سعادت نوری، چاپ ۲، تهران: ابن‌سینا.

_____ (۱۳۸۹) *تاریخ ایران*، ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی، جلد ۲، چاپ ۸، تهران: دنیای کتاب.

سیف، احمد (۱۳۷۳) *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، تهران: چشمه.

صحت‌منش، رضا؛ مرادی خلج، محمدمهدی (۱۳۹۳) «اهداف و کارکردهای کنسولگری‌های انگلیس در کرمان و سیستان (۱۳۳۳-۱۳۱۲ق)»، *تاریخ ایران*، دوره ۷، شماره ۲، صص ۵۵-۸۸.

صفرازی، عبدالله (۱۳۹۹) «احداث خط آهن نوشکی به دزداب توسط انگلستان»، *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، دوره ۱۴، شماره ۲۷، صص ۱۵۷-۱۷۸.

ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۷۶) *حقوق بین‌الملل عمومی*، چاپ ۱۱، تهران: گنج دانش.

طباطبایی، جواد (۱۳۸۶) *تأملی درباره ایران: مکتب تبریز و مقدمات تجددخواهی*، جلد ۲، بخش نخست، چاپ ۲، تبریز: ستوده.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲) *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ق)*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.

عین‌السلطنه قهرمان‌میرزا (۱۳۷۴) *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، ۱۰ جلد، تهران: اساطیر.

کاظم‌بیگی، محمدعلی (۱۳۹۰) «کنسولگری بریتانیا در ایالات جنوبی دریای مازندران در دوران قاجاریه و کارکنان محلی آن»، *تحقیقات تاریخ اجتماعی*، دوره ۱، شماره ۲، صص ۷۱-۹۹.

کاظم‌زاده، فیروز (۱۳۵۴) *روس و انگلیس در ایران (۱۹۱۴-۱۸۶۴)* پژوهشی درباره امپریالیسم، ترجمه منوچهر امیری، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری انتشارات فرانکلین.

کرزن، جرج. ن (۱۳۷۳) *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، دو جلد، چاپ ۴، تهران: علمی و فرهنگی.

گران و اتسون، رابرت (۲۵۳۶) *تاریخ ایران در دوره قاجاریه*، ترجمه ع. وحید مازندرانی، چاپ ۴، تهران: امیرکبیر.

لمبتون، آن. ک. س (۱۳۶۳) *سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.

لوریمر، جان گوردون (۱۳۹۴) *سواحل خلیج فارس*، ترجمه، تنظیم و توضیحات عبدالرسول خیراندیش، تهران: آدابوم.

مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۷۴) *حقوق بین‌الملل عمومی و اصول روابط بین‌الملل*، جلد ۱، تهران: همراه. مرشدلو، جواد (۱۳۹۸) «آلکسی پتروویچ یرملوف و مدیریت استعمار تزاری در جنوب قفقاز»

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۲، شماره ۵۳، بهار ۱۴۰۱ / ۱۲۱

(۱۸۱۶/۱۲۳۱-۱۸۲۷/۱۲۴۲)، «فصلنامه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)»، دوره ۲۹، شماره ۴۲، صص ۱۷۱-۱۴۹.

موژل، فرانسوا؛ پاکتو، سورین (۱۳۷۷) *تاریخ روابط بین الملل ۱۹۹۰-۱۸۱۵م*، ترجمه علی بیگدلی و منصور رحمانی، تهران: عطا.

ناظم، حسین (۱۳۸۰) *روس و انگلیس در ایران ۱۹۱۴-۱۹۰۰م*، ترجمه فرامرز محمدپور، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

نیکتین، موسیو. ب (۲۵۳۶) *خاطرات و سفرنامه*، ترجمه علی محمد فره‌وشی، چاپ ۲، تهران: کانون معرفت.

هاردینگ، سر آرتور (۱۳۷۰) *خاطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ*، ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی، تهران: کیهان.

هدایت، رضاقلی خان (۱۳۸۵) *تاریخ روضه‌الصفای ناصری*، به تصحیح و تحشیه جمشید کیانفر، جلد ۹، بخش ۲؛ جلد ۱۰، چاپ ۲، تهران: اساطیر.

بیت، چارلز ادوارد (۱۳۶۵) *خراسان و سیستان*، ترجمه قدرت‌الله روشنی و مهرداد رهبری، تهران: یزدان.

اسناد

مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه:

کارتن ۱، پوشه ۵، سند ۱۳، ۱۳۲۲ق.

کارتن ۱۰، پوشه ۵، سند ۳۲، ۱۳۲۵ق.

کارتن ۲۲، پوشه ۱، سند ۱۷۳، ۱۳۲۸ق.

کارتن ۲۲، پوشه ۱۰، سند ۲۳، ۱۳۲۸ق.

کارتن ۵۱، پوشه ۱۸، سند ۳، ۱۳۳۹ق.

ADYE, SIR JOHN (1897). INDIAN FRONTIER POLICY, LONDON: SMITH, ELDER, & CO.

Diplomatic and Consular Reports (1915) Report for the year Ending March 20, 1914 Trade of Khorasan, Annual Series. No 5211. London: Harrison and Sons. 1-20.

Qatar Digital Library's digital archive, Reports and Correspondence Relating to Persia, trade and trade Routes in Persia (1903), Mss. Eur F111/357, 6/252)

_____, File 2626/1905 'Persia:- Military Attaché at Meshed, Jor-L-Ps-10-85-.

_____, File 2626/1905 'Persia:- Military Attaché at Meshed, Jor-L-ps-10-270-26.

The National Archives, Government of India, foreign Department, Simla 26th May 1905, Fo 248/846, 1905, 178).

از سیمه به همراه ادارهٔ تلسکرافی دولت علیه ایران

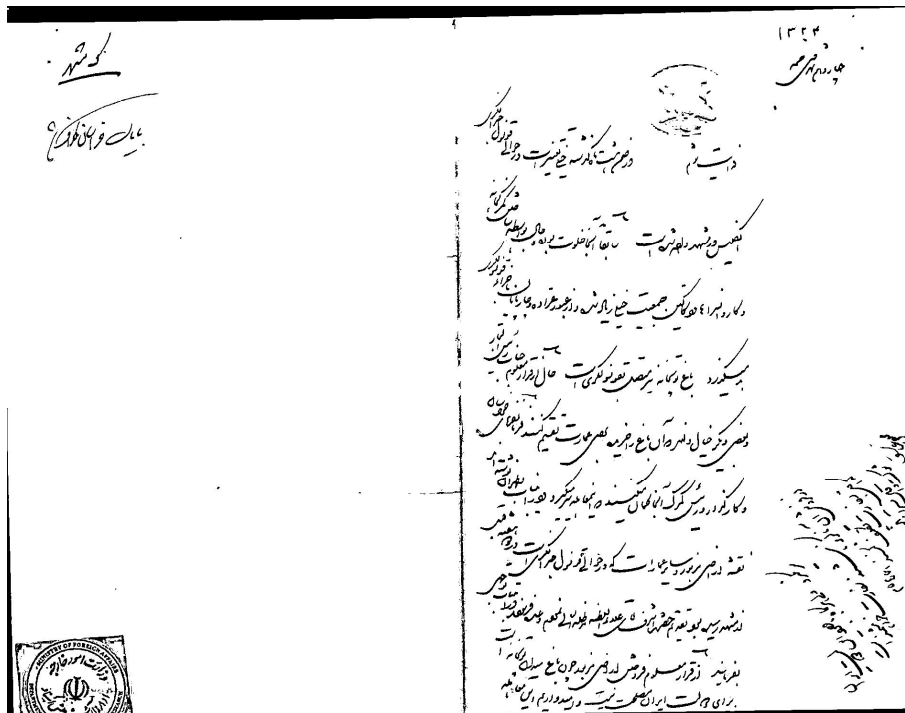
اطلاعات	تاریخ اصل مطلب	عدد کلمات	نمبره
	دقیقه	۲۷۴	۹۳ فوری محرر

دولت محترم به هر چه روزی در این سینه جنرال قونول کفیس محل دردمان طبع و شکر نامه در دست معینه برای میرا
 در سینه که با نظرات بنای کفیس حاضر است فردی فردی است که این طبع و شکر این طبع و شکر این طبع و شکر این طبع و شکر
 زحمت شود و واقعه این فردین و عزل حکومت را خاطر آن کرد که جنرال قونول با حال جراب صحیح برده و ملازمه
 معلوم است و ملازمه این روزها عرض شود طبع و شکر کرده اند و عظیمه مفرمانند این طبع و شکر این طبع و شکر این طبع و شکر
 فردین برده و واقعه اسباب این و زحمت که خواهد شد فردی فردی که در دست و الله ان نصیب این طبع و شکر این طبع و شکر
 کرد و در صد و اقرا است است و ملازم را بر در در دفعه ام با است در دفعه ام با است در دفعه ام با است در دفعه ام با است
 فرایند و نظرات با آنها امر درده ملازم را بر در در دفعه ام با است در دفعه ام با است در دفعه ام با است در دفعه ام با است
 جنرال قونول کفیس در سینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه
 باز است جناب جنرال قونول کفیس حاضر است که برای میرا که در دست معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه
 هر سینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه
 و هر روز که جنرال قونول کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه کفیس معینه

تاریخ شهر ۱۰ هجری ۱۳۲۸ ساعت دقیقه ۱۰ میل سنه ۱۳۲۸

۱۰۰۰
براد کاتبه وزارت خوارزم شاه از اهل قوچان
خواب ۱۳۲۲

 نفی
سنة و ده مورخ پنج دلا فر که در باب حمایت قونولار
سر کس ادفع نظایمه بودید رسیده اینکه انبار دالته اید حمایت قونولار
لا از اذن بر عرض است که با آنکه کرده بعد چون کفالت اتباع عثمانی
خوارزم با ماسور اکتیس است بینه ان ادرا از این حمایت ممنوع در
این است که اخبار صحیح آنها را قبول کرده و ایچ را مخالف نظام داصغر دیدید
دایه آنچه رسیده با کلاز خراسان که اطلاع داده اید (لا اله الا الله)

List of sources with English handwriting

Documents [In Persian]:

Document center and diplomatic history:

Carton 1, folder 5, document 13, 1322 AH.

Carton 10, folder 5, document 32, 1325 AH.

Carton 22, folder 1, document 173, 1328 AH.

Carton 22, folder 10, document 23, 1328 AH.

Carton 51, folder 18, document 3, 1339 AH.

References

Adye, Sir John (1897). *Indian Frontier Policy*, London: Smith, Elder, & CO.

Aubin, Eugene (1984) *La Perse d'Aujourd'hui- Iran*, Translation and explanation by Ali Asghar Sa'idi, First edition, Isfahan: Ketābforūshī-e Zavvār.

Blue Book: The British Department of State's Secret Reports on the Constitutional Revolution in Iran (1983). (Vol. 8). (A. Bashiri, Trans.). Tehran: Našr-e no.

Curzon, George Nathaniel (1994), *Persia and the Persian Question*, translated by Gholamali Vahid Mazandarani, 2 volumes, Tehran: 'Elmī va Farhangī pub.

E'temad al-Salṭaneh, M. H. (1988). *Tārīkh-e Montazam Nāserī*. By the efforts of Mohammad M. Ibrahim I. Rezvani. Vol.3, Tehran: Donyā- ye ketāb.

'*Eyn ol-Salṭaneh, Qahramān Mirzā (1995 Rooznāme-ye kāterāt-e 'Eyn ol-Salṭaneh*. Tehran: Asāṭīr publication.

Hardinge, Sir Arthur Henry (1991), *kāterāt-e Sīyāsī Sir Arthur Hardinge*. Translated by Javad Sheikh al- Eslami, first edition, Tehran: Keyhān institution.

Hedāyat, Reżāqolī kān (2006), *Rūzat al ṣafā-ye Nāserī*, edited by Jamshid Keyanfar, Vol.9 (Part2), 10, second edition, Tehran: Asāṭīr publication.

Hesam Moezi, Najafgholi Mirza (1944). *History of political relation of Iran with the world from Achaemenid era up to recent developments*, Vol.2, first edition, Tehran: 'Elmī.

Issawi, Charles (1983). *The Economic history of Iran 1800 – 1914*, translated by Yaghaub Azhand, First edition, Tehran: Našr-e Gostareh.

Kazem Beigi, Mohammad Ali (2012) "*Consulgarī Beritaniya dar Eyyalat-e Jenubi Darya-yye Mazanderan dar Doure-yyeh Qajari-yye va KarKonan-e Mahali an (British Consulate in the southern states of the Caspian Sea during the Qajar period and its local staff) "*, *Tahghiqat-e Tarikh-e Ejtema'i*, first year, No. 2, Autumn- Winter, pp. 71-99.

Kazemzadeh, Firuz (1968). *Russia and Britain in Persia: Imperial Ambitions in Qajar Iran (Rus va Englis dar Iran: Pezhuheshi Dar Bareyeh Emperyalism)*, Translated by Manuchehr Amiri, First edition, Tehran: Franklin Publication.

Lambton, Ann KS (1984), *History of Islamic Persia*, translated by Yaghaub Azhand, Tehran: Amīrkabīr.

Landor, Arnold Henry Savage (2013). *Across Coveted lands; or a journey from flushing (Holland) to calcutta, overland.*, translated by Ali Akbar Rashidi, second edition, Tehran: Eṭelā'āt.

Lorimer, J. G (2015). *Savāhel-e kalīj-e Fārs or The Persian Gulf Shores (Gazetteer of the Persian Gulf)* translated by Abdolrasool Kheirandish, Tehran: ābādbūm.

Madani, *Seved Jaleddin* (1995). *General International Law and discipline of international Relation* Tehran: Našr-e *Hamrāh*.

Marvin L. Entner (1990). *Russo-Persian Commercial Relations, 1828–1914*. Translated by Ahmad Tavakuli, First Edition, Tehran: Bonyād-e Mouqūfāt-e Maḥmūd Afšār.

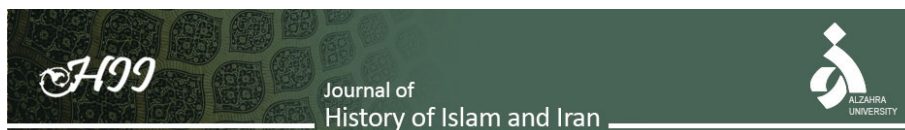
Morshedloo, Javad,(1398). *Double Identity in Favor of Colonial Strategy: Pavel Tsitsianov and the Foundation of Russian Colonialism in South Caucasus (1803-1806)*. *Historical Study of War*. Volume 3, Issue 2 - Serial Number 8. Summer 2019. Pages 129-150.

Mougel, François et Pacteau Séverine. (1999). *Histoire des relations internationales, de 1815 à 1990*. Translated by Ali Begdeli and Mansur Rahmani, Tehran: 'Aṭā Publication.

Nazem, Hossein (1975). *Russia and Great Britain in Iran (1900-1914)*, Translated by Framarz

- Mohammad pour, First edition, Tehran: Markaze Asnād-e Enqelāb Eslamī.
- Nikitin, Monsieur, (1979) Voyage (Travel), translated by Mohammad Ali Farahvashi, second edition, Tehran: Kānūn Ma'refat.
- Pāvlūvich, M. V. Turuyā, S. Irānskī (1979) Three Articles on constitutional Revolution, Translated by M. Hushyar. Tehran: Amīrkabīr.
- Rabino, Hyacinth-Louis (1984), Dīplomāt-hā va konsol-hā-ye Iran va Engelīs, translated by Golam-Hossein Mirza Saleh, Tehran: Našr-e Tārīk-e Iran.
- Safarzayiee, Abdullah, (2020) "Construction of Noshki railway to Duzdāb by England", Pezhuhesh-ha-yye Tarikhi Iran va Eslam, Autumn- Winter, pp. 157-178.
- Sehhat Manesh Reza and Khalaj Moradi (2014). "Objectives and Functions of the Britain consulates In Kerman and Sistan (1894-1914) ", Iran History: No. 74/5, Summer-Autumn, pp. 55-87.
- Seyf, Ahmad (1995) Economy of Iran in nineteenth century, first edition, Tehran: Našr-e čēšmeh
- Sykes, Sir Percy (1922). (Persia). Translated by M. Taghi Fakhr-e Da'I Gillani, Vol 2. Tehran: Donyā- ye ketāb.
- Sykes, Sir Percy (1934). A History of Exploration, translated by Hossein Sa'adat Nouri, second edition, Tehran: Ebn-e Sīnā.
- Tabatabai, Javad (2007). Ta'amolī dar Bare-ye Iran : Maktab-e Tabriz va Moqademat-e Tajadod kāhī (On Iran: Tabriz School and Basis of Modernity), Vol.2, Part.1, second edition, Tabriz: Setudeh Publication.
- Terenzio Pio-Carlo (1947). La Rivalite Anglo-Russe en Perse et en Afghanistan (Reghabat-e Rus va Englis dar Iran va Afghanistan), Translated by Abbas Azarin, second edition, Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī
- Watson, Robert Grant (1981), A History of Persia in the Qajar Period, translated by Gholamali Vahid Mazandarani, fourth edition, Tehran: Amīrkabīr Publications.
- Wright, Denis (1985), The Persians Among the English Iranian dar Miyan-e Englisi-ha, Translated by Karim Emami, second edition, Tehran: Enteshārāt-e Zamīneh.
- Yate, Charles Edward (1986). Khorasan and Sistan, translated by Ghodrattollah Rushani and Mehrdad Rahbari, Tehran: Yazdān Publication.
- Ziyaei Bigdeli, Mohammad Reza (1978), General International Law, Eleventh Edition, Tehran: Ganj-e Dāneš Publication.

Quarterly Journal of History of Islam and Iran, Vol.32, No.53, 2022
Alzahra University, <http://hii.alzahra.ac.ir/>
Scientific-Research
pp.101-127

Motives and goals of establishing British consulate in Mashhad during the Qajar period¹

Reza Sehhat Manesh²

Received: 2021/08/28
Accepted: 2021/11/04

Abstract

During the Qajar period, Britain and Russia established a consulate in Iran based on the Kāmelat al-Wadād (Most-favored-Nations Clause) concession. Consulates were usually set up for commercial purposes, but the reports and activities of such institutions went far beyond business motives and goals. The present study intends to discuss the British Consulate in Mashhad and seeks an answer to the question: What were the motives and goals of the British Consulate in Mashhad? Examining the sources, it was hypothesized that the British consulate in Mashhad was established for commercial and political purposes and to strictly supervise Russian actions in the region, but beyond that it had comprehensive intelligence, security and executive functions in Khorasan province. The research data were provided by library data, from historical sources as well as two categories of Persian and English documents, and have been discussed by the method of causal explanation, in the context of British-Russian competition. The results of the discussion indicate that British agents, in competition with Russia, set up a consulate in Mashhad. Under the guise of establishing a consulate in Mashhad, the British set up an intelligence network to monitor Russia's activities in Central Asia and Iran's northeastern borders in order to thwart Russian anti-British actions in the area. In addition, by establishing a consulate in Mashhad, while supporting British citizens, they removed the barriers to trade between Iran and Britain in this area.

Keywords: Britain, Consulate, Trade, Mashhad, Qajar.

---

1. DOI: 10.22051/HII.2021.37482.2521

2. Associate professor, Department of History, University of Jiroft, Jiroft, Iran:
rezasehhat@ujiroft.ac.ir

Print ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493